

ilahiyat akademi

Sayı: 20, 2024, 49-74.

Issue: 20, 2024, 49-74.

Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi Tecrübesinden Geleceğe Çıkarsamalar

Inferences to the Future from the Religious Education Experience of the Republic Period

Ali Kemal Acar

Dr., Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü

Dr., Ministry of National Education General Directorate of Religious Education, Ankara/Türkiye

racalamekila@hotmail.com | ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7011-5864> | ROR ID: <https://ror.org/00jga9g46>

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü	Article Type
Araştırma Makalesi	Research Article
Geliş Tarihi	Date Received
3 Temmuz 2024	3 July 2024
Kabul Tarihi	Date Accepted
9 Eylül 2024	9 September 2024
Yayın Tarihi	Date Published
26 Aralık 2024	26 December 2024

İntihal Plagiarism

Bu makale, Turnitin yazılımı ile taranmıştır. This article has been scanned with Turnitin software. No plagiarism detected.

Etik Beyan Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Ali Kemal Acar). It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Ali Kemal Acar).

CC BY-NC 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır. Licensed under CC BY-NC 4.0 license.

(Bu makale, 8-9 Ekim 2022 tarihinde 7. Uluslararası Dini Araştırmalar ve İnsan Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan ancak tam metni yayımlanmayan "Din Eğitimi Kurumlarından Geleceğe Çıkarsamalar" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş hâlidir.)

Atıf/ Cite as

Acar, Ali Kemal. "Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi Tecrübesinden Geleceğe Çıkarsamalar". *İlahiyat Akademi* 20 (Aralık 2024), 49-74. DOI: [10.52886/ilak.1509554](https://doi.org/10.52886/ilak.1509554)

Acar, Ali Kemal. "Inferences to the Future from the Religious Education Experience of the Republic Period". *Theological Academia* 20 (December 2024), 49-74. DOI: [10.52886/ilak.1509554](https://doi.org/10.52886/ilak.1509554)

Öz

Cumhuriyet Dönemi; kültür, ekonomi, eğitim vb. birçok alanda farklı bilim dallarınca incelenen bir zaman dilimidir. Çalışmada Cumhuriyet Dönemi din eğitimi tecrübesinden hareketle gelecek öngörülerinde bulunulması amaç olarak belirlenmiştir. Tüketim, bireycilik, sanallaşma gibi bugünün değerler dizisine de kısmen yer verilmiştir. Tecrübe çıkarımlarında kurum ve konular biçimiyle ikili bir tasnif kullanılmıştır. Diyanet, ilahiyat fakülteleri, medrese, imam hatipler ve aile bu tecrübenin kurumsal olarak öne çıkarılanlardır. Laiklik, din dersinin statüsü, çok kültürlülük, Alevilik gibi bu dönemde öne çıkan din eğitimi başlıkları da tecrübenin bir diğer yönünü oluşturmaktadır. Cumhuriyet Dönemi din eğitimi literatürde birçok yönüyle ele alınmıştır. Dün ve bugün yaşananların kurum ve konu tasnifinde tecrübe odağında ele alınarak gelecek öngörülerinde bulunulması çalışmayı farklı kılan en önemli özelliğidir. Bu bağlamda kapsam Cumhuriyet Dönemindeki din eğitiminin öne çıkan kurum ve konuları ile sınırlandırılmıştır. Yalın ifadesiyle Cumhuriyet Dönemi din eğitimi tecrübesinden geleceğe taşınabilecek ilke ya da yaklaşımlar nelerdir? sorusuna cevap aranmıştır. Çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Doküman incelemesi yoluyla hem betimsel hem içerik analizleri yapılmıştır. Ulaşılan bilgi ve kavramlarla karşılaştırma, yorum ve değerlendirmelere gidilmiştir. Din eğitiminin bize özgü birçok tecrübesinin var olduğu bulgulanmıştır. Çalışmada kurumların; kuruluşu, tarihi, görev alanı vb. bilgilere; konularda da sürece değinmeden tecrübeyi oluşturan yönüne doğrudan yer verilmesi tercih edilmiştir. Dolayısıyla gelecek öngörülerini merkeze alınmış, literatürde ağırlığı oluşturan Cumhuriyet Dönemi din eğitimi başlıklandırmasında bir çalışma olmaması hedeflenmiştir. Farklılaşma ve özgünlük için bu yaklaşım özellikle tercih edilmiştir. Çıkarımın aslında bir yönüyle geçmişe dair durum tespiti içerdiğinden hareket edilmiştir. Bir konuyu derinlemesine inceleme yerine daha geniş bir perspektif sunabilmek amacıyla geniş bir konu aralığından hareket edilmiştir. Nihayetinde çalışmaya; modernizm ve bugünün değerleri ile etkileşim, dine dair, din eğitime dair ve din eğitimi kurumlarına dair olmak üzere dört başlıkta çerçeve oluşturulmuştur. Geçmiş, Cumhuriyet Dönemi (1923-2024) ile sınırlandırılmıştır. Cumhuriyet Dönemi Tanzimat'la başlayan sürecin en önemli sonucu olarak ele alınabilir. Eğitim açısından tecrübenin ağırlıklı kısmını bu dönemin oluşturduğu da iddia edilebilir. Sosyal, kültürel, hukuki vb. değişimlerin yanında eğitim alanında yenilikler yapılmıştır. Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile geçmişte oluşan, farklı bireyler yetiştiren sistem ortadan kaldırılmıştır. Sistemin yerleştirilmesi için de eğitime özel önem verilmiştir. Bu yönüyle Cumhuriyet Dönemini çağdaşlaşma, ulus devlet, laiklik gibi kavramlarla değerlendiren yaklaşımlar söz konusudur. Bu dönemde dine ve din eğitime yönelik yürütülen politikalar ise çeşitlilik arz etmektedir. Din eğitime yönelik bazı uygulamaların toplumsal sorunlara kaynaklık ettiği ve toplumsal kabul görmediği belirtilmektedir. Süreç içinde eğitim ve öğretime yönelik politika ve uygulamalar değiştirilebilmiştir. Bu yönüyle geçmiş anlaşılmaya çalışılmalı, süreç, ideolojilerin ötesinde ele alınarak değerlendirilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Din Eğitimi Tecrübesi, Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi, Gelecekte Din Eğitimi, Din Eğitimi Kurumları.

Abstract

The Republican Period is examined by different branches of science in many subjects such as culture, economy, education, etc. The aim of this study is to make predictions based on religious education experience of the Republican period. Today's world's values such as consumption, individualism, virtualization are also partially included. A dual classification is used in the inferences of experience in the form of institutions and subjects. Religious Affairs Administration, theology faculties, madrasah, imam hatip schools and family are prominent institutions of this experience. Secularism, the status of religious lessons, multiculturalism, Alevism, religious education also stand out in this period and constitute another aspect of the experience. Religious education in the Republican period has been examined in literature in many aspects. The most important feature which distinguishes this study is that it examines the experiences of yesterday and today in the context of institutions and subjects and makes future predictions. In this context, the scope is limited to the prominent institutions and subjects of religious education in the Republican period. Qualitative research method was used in this study. Both descriptive and content analyses were conducted through document review. Comparisons, comments and evaluations were made with the information and concepts obtained. It was found that religious education has many experiences specific to us. Instead of examining a subject in depth, a wide range of topics was used to provide a broader perspective. Ultimately, a framework was created for the study under four headings: modernism and interaction with today's world's values, about religion, about religious education and about religious education institutions. The past was limited to the Republican period (1923-2024). The Republican period can be considered as the most important result of the process which started with Tanzimat era. Tanzimat era constitutes the majority of the experiences in terms of education. In addition to social, cultural, legal etc. changes, innovations were made in the field of education. With Tevhid-i Tedrisat Law, the system which had been formed in the past and had raised different kind of individuals was eliminated. Special importance was given to education in order to establish the system. The policies carried out in this period for religion and religious education were diverse. In this respect, the past should be understood and the process should be examined beyond ideologies.

Keywords: Religious Education, Religious Education Experience, Religious Education in the Republican Period, Religious Education in the Future, Religious Education Institutions.

Giriş

Geçmiş, bugün ve gelecek; zamanı nitelemede en yaygın kullanılan tasniflerden biridir. Bireysel ya da toplumsal hayatta hepsinin kendine göre yer ettiği düşünülebilir. Toplumlar açısından millet olmanın önemli bir sacayağını geçmiş oluşturmaktadır. Tarih bilimi de bu geçmişin bilimsel bir bakış açısıyla ele alınması olarak tanımlanabilir. Geçmiş her ne kadar geride kalsa da bugünü ve yarını etkileyen birçok unsura sahiptir. Olumlu ya da olumsuz birçok fikir ya da uygulamayı barındırmaktadır. Bu yönüyle tecrübeler içermekte, sosyal bilimlerin bir nevi laboratuvarı niteliğini taşımaktadır. Geleneği; geçmişten bugüne oluşmuş, bugün değişiklikler yaşasa da varlığını sürdürerek geleceğe taşıyan bir aidiyet unsuru olarak ele almak olasıdır. Bu bakımdan bugünün yaşanması, geçmişin bilinmesiyle geleceğe de taşınmasıyla anlam kazanmaktadır. Burada bu zaman tasnifinden geçmişe odaklanılmış, bugünün bakış açısıyla geçmişten geleceğe tecrübe aktarımları yapılmaya çalışılmıştır. Dünün bugünden farklı tecrübeleri olduğu, benzer özellikler taşımakla birlikte yarının daha farklı tecrübeleri ihtiva edeceği de kestirilebilir. Nihayetinde yeni gelişmelerin uyarlanması, geçmişteki hataların tekrarlanmaması, öngörülerle tedbirlerin geliştirilmesi gibi hususlar bu bakış açısıyla elde edilebilecek bir görünüm arz etmektedir.

Çalışmada; geçmiş, Cumhuriyet Dönemi (1923-2024) ile sınırlandırılmıştır. Cumhuriyet Dönemi Tanzimat'la başlayan sürecin en önemli sonucu olarak ele alınabilir.¹ Eğitim açısından tecrübenin ağırlıklı kısmını bu dönemin oluşturduğu iddia edilebilir. Sosyal, kültürel, hukuki vb. değişimlerin yanında eğitim alanında yenilikler yapılmıştır. Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile geçmişte oluşan, farklı bireyler yetiştiren sistem ortadan kaldırılmıştır.² Ülkede eğitimin varlığı hissettirilmiştir. Sistemin yerleştirilmesi için de eğitime özel önem verilmiştir. Bu yönüyle Cumhuriyet Dönemini çağdaşlaşma, ulus devlet, laiklik gibi kavramlarla değerlendiren yaklaşımlar söz konusudur.³

Bu dönemde dine ve din eğitimine yönelik yürütülen politikalar ise çeşitlilik arz etmektedir. Din eğitimine yönelik bazı uygulamaların toplumsal sorunlara kaynaklık ettiği ve toplumsal kabul görmediği belirtilmektedir.⁴ Süreç içinde eğitim ve öğretime yönelik politika ve uygulamalar değiştirilebilmiştir. Bu yönüyle geçmiş

¹ Alev Duman, "Meşrutiyet Dönemi Eğitimdeki Yenileşme Hareketleri ve Cumhuriyet Dönemine Bıraktığı Miras", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences* 8 (2017), 75.

² Recai Doğan, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Tevhid-i Tedrisat Çerçevesinde Din Eğitim ve Öğretimi ve Yapılan Tartışmalar", *Cumhuriyetin 75. Yılında Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi İlmî Toplantısı* (Ankara: Türk Yurdu Yayınları, 1999), 281.

³ Elif Nagihan Türköz, "Jakobenizmin Pratik Siyasete Etkisi: Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde Eğitim", *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi* 3/6 (2021), 1386.

⁴ İbrahim Turan, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Din Eğitimi Politikaları", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/2 (2019), 287.

anlaşılmaya çalışılmalı, süreç, ideolojilerin ötesinde ele alınarak değerlendirilmelidir.⁵

Farklı bir yaklaşımla bu dönem elitler üzerinden de ele alınabilir. Yalınlaştırıldığında erken Cumhuriyet Dönemi için elitler, merkez ve çevre ya da batıcı - muhafazakâr biçimiyle ikiye ayrılabilir. Bu dönem içinde batıcı elitler hâkim olsalar da zamanla muhafazakâr elitlerin de merkezde yer almaya başladığı belirtilebilir.⁶ Laiklik bu zaman diliminin önemli bir belirleyicisi durumundadır.⁷ Toplumsal kurumların dinle bağına izin vermeyen sert bir laiklik yorumundan, din ve vicdan hürriyetine evrilen daha yumuşak bir yorum zamanla öne çıkmıştır.⁸ Laikliğe verilen bu anlam; din eğitimi ve kurumlarını da doğrudan etkilemiştir. Bu çeşitliliğin olduğu bir zaman diliminin birçok tecrübeyi ihtiva etmesi de kaçınılmazdır.

Diyanet, ilahiyat fakülteleri, medrese, imam hatipler ve aile bu tecrübenin kurumsal olarak öne çıkanlarıdır. Bu gelişmelerden eğitim açısından etkilenen kurumlardan biri de medrese olmuştur. Gerileme ve ikilik tartışmaları, ıslah çabaları, eğitimin birleştirilmesi vb. olay ya da olgularla birlikte medreseler nihayetinde kapatılmıştır. Kapatılmış bir kurumun bugün bile üzerinde tartışılması medreseyi bu yönüyle çok önemli bir tecrübe kaynağı kılmaktadır. Diğer din eğitimi kurumlarının benzer tecrübelerle sahip olduğundan hareket edilebilir. Dünün Şeyhülislamlığından Şer'iyeye ve Evkaf Vekâletine sonrasında Diyanet'e uzanan ve bugünlere ulaşan çizgi farklı bir tecrübedir.

Değişimden etkilenen kurumlardan aile de gündeme alınmalıdır. Modernleşmeyle birlikte ailenin yaşadığı değişim, boşanma, şiddet vb. olaylar bu kuruma yönelik tazyikin daha da artması olarak okunabilir. Diğer iki kurum ise ilahiyat fakülteleri ve imam hatip okullarıdır. Bu kurumların ortak ya da farklı yönleriyle tecrübeler barındırdıkları belirtilebilir. Diğer yandan laiklik, din dersinin statüsü, çok kültürlülük, Alevilik gibi bu dönemde öne çıkan din eğitimi başlıkları da tecrübenin bir diğer yönünü oluşturmaktadır. Dolayısıyla çalışmada "kurum ve konular" başlıklandırması ile Cumhuriyet Dönemi din eğitimi tecrübesine odaklanılmıştır. Bu dönemin din eğitiminin kurum ve konularının, gelecek öngörülerıyla birlikte tespit ve değerlendirilmesinin alana katkı sunacağı düşünülmüştür. Ayrıca bugüne hâkim olan değerler dizisine de konuyla irtibatı ölçüsünde değinilmiştir. Burada kurumların kuruluşu, tarihi, görev alanı vb. bilgilere; konularda da sürece değinmeden tecrübeyi oluşturan yönüne doğrudan

⁵ Atiye Emiroğlu – Necmi Uyanık, "Atatürk Dönemi İmam-Hatip Mektepleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Mevzu Sosyal Bilimler Dergisi* 1 (2019), 89.

⁶ Mehmet Cem Şahin, "Demokrat Parti Dönemi Türkiye'sinde Din, Siyaset ve Eğitim İlişkileri", *Toplum Bilimleri Dergisi* 6/12 (2012), 46-47.

⁷ Mustafa Öcal, "Türkiye'de Din Eğitiminin Geleceği", *Türkiye'de Din Eğitimi ve Sorunları*, ed. Mustafa Köylü (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 482.

⁸ Süleyman Akyürek, "İlk ve Ortaöğretimde Din Öğretimi: Kuramsal Çerçeve", *Din Eğitimi*, ed. Recai Doğan - Remziye Ege (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 86.

yer verilmesi tercih edilmiştir. Dolayısıyla gelecek öngörülerini merkeze alınmış, literatürde ağırlığı oluşturan Cumhuriyet Dönemi din eğitimi başlıklandırmasında bir çalışma olmaması hedeflenmiştir. Bu yöntem tespitlere yer vermeden geleceğe yönelik çıkarsamalar görünümü verebilmektedir. Farklılaşma ve özgünlük için bu yaklaşım özellikle tercih edilmiştir. Çıkarımın aslında bir yönüyle geçmişe dair durum tespiti içerdiğinden hareket edilmiştir. Bir konuyu derinlemesine inceleme yerine daha geniş bir perspektif sunabilmek amacıyla geniş bir konu aralığından hareket edilmiştir. Bu yaklaşım yüzeysellik eleştirisine maruz kalmak durumundadır fakat kuş bakışı da denilebilecek genişliği ve kapsayıcılığıyla öne çıkan bir özellik arz etmektedir. Literatürde Cumhuriyet Dönemi din eğitimi ile ilgili fazlaca çalışmanın varlığı söz konusudur. Bu çalışmayı onlardan farklı kılan bu dönem din eğitiminin özelliklerinin tespitinden hareketle gelecek öngörülerine yer verilmiş olmasıdır. Bu bağlamda din eğitiminin geleceğine ilişkin çalışma sayısı oldukça sınırlıdır.⁹ Nihayetinde çalışmaya; modernizm ve bugünün değerleri ile etkileşim, dine dair, din eğitime dair ve din eğitimi kurumlarına dair olmak üzere dört başlıkta çerçeve oluşturulmuştur. Metinde olgusal/betimsel bir dil yanında normatif bir dil de kullanılmıştır.¹⁰ Çalışmada nitel araştırma yöntemi tercih edilmiştir. Doküman incelemesi yapılmış, elde edilen veriler ayrıca içerik analiziyle incelenmiştir. Karşılaştırma, yorum, varsayım, çıkarsama ve değerlendirmelere gidilmiştir. Konuyla ilgili fikir ve uygulamalar, bu veriler çerçevesinde anlaşılmalı ve araştırılmaya çalışılmıştır.

1. Modernizm ve Bugünün Değerleri ile Etkileşim

Her ne kadar tarihimizde modernleşmenin başlangıcı Tanzimat Dönemi ile ilişkilendirilse de Cumhuriyet Dönemi, uygulamaları ile daha öne çıkan bir dönem olmuştur. Bu uygulamalar tüm toplumsal kurumları etkilemekle birlikte din kurumlarıyla oluşturulan ilişki özellikle laiklik kavramı ekseninde şekillenmiş görünmektedir. Dine yaklaşım din eğitimi de doğrudan etkilemiştir. Bu bakımdan moderniteye karşı farklı yaklaşımlar dünden bugüne olagelmıştır. Modernitenin hakikat ya da salt kötülük olarak değerlendirilmesi sorun alanlarının başında yer almaktadır. Gelenek kutsanmakta ya da değersizleştirilebilmektedir.¹¹ Bu yönüyle sabitelerin korunmasının yanı sıra değişime uyum sağlayabilen bir yaklaşım geliştirebilmek mümkün olmamıştır. Oysaki gelenek-modernite ikilemine

⁹ Din eğitimi alanında gelecek öngörülerine ilişkin çalışmalar için bk. Öcal, "Türkiye'de Din Eğitiminin Geleceği", 481-517; Ali Kemal Acar, "Din Eğitimi İçin Gelecek Perspektifi Denemesi", *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 12 (2021), 43-65; Rapor içerikleri için bk. Mehmet Görmez, *Din Eğitimi Yeniden Yapılanma İnsanın Anlam Arayışına Rehberlik* (İslam Düşünce Enstitüsü, 2021); Nurullah Altaş - Umut Kaya, *Türkiye'de Din Eğitimi Genel Görünüm ve Eğilimler (2012-2022)* (İstanbul: İlke Yayınları, 2023).

¹⁰ Din eğitimi normatif dilin kullanımına ilişkin bk. Sabahattin Bala, "Din Eğitiminin Felsefesini Konuşmanın İmkânı", *Din Eğitiminin Güncel Problemleri*, ed. Muhiddin Okumuşlar vd. (Konya: NEÜ Yayınları, 2022), 227.

¹¹ Ahmet Ayhan Koyuncu, "İslam ve Modernizm Karşılaşması: Geleneksel ve Modernist Söylemin Sorunları ve Bir Arayol Önerisi", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 13 (2019), 397.

sıkışmadan zamanın ruhu okunarak, bu vb. gelişmelere yönelik eleştiriler yerine sorunları gidermeye çalışmak, imkânlardan da yararlanmak daha makul bir yaklaşım görünümündedir.¹² Dün dine karşı yürütülen meydan okumalar yarın muhtemelen yeni teknolojiler, kavramlar ve kurgularla yürütülecektir. Bilgi kirliliği, algı operasyonları, yeni bakış açılarıyla bu tür uygulamalar desteklenecektir. Teknolojik gelişmeler de dikkate alındığında değişimin hızı artacak, hayat daha da karmaşıklabilecektir. Yeniliğe uyum sağlamak, yeniliğin içinde değerleriyle var olmak özel önem taşıyacaktır. Bu bağlamda din eğitimi de bilimsellik temelinde kurgulanmaya¹³, sosyo-kültürel ve teknolojik gelişmelere ayak uydurmaya ihtiyaç duyacaktır. Özellikle teknoloji ve eğitim alanındaki gelişmelere özel önem verilmesi gerekecektir.

Bugünün değerler dizisinde ise sekülerleşme, bireycilik, kentleşme, tabiatın kopuş gibi hususlar öne çıkmaktadır. Bunlara yönelik tedbirlere de ihtiyaç var görünmektedir.¹⁴ Dolayısıyla sağlıklı yaşam, çevre kirliliği, teknoloji bağımlılığı başta olmak üzere bağımlılıklar, hayvan hakları gibi hususlar gündem oluşturmaktadır. Din eğitimi kurumları bu konularda topluma örnekler oluşturmak durumundadır. En azından bu tür kavramlara yönelik bir bakış açısı sunmanın yararlı olacağından hareket edilebilir. Ortak insani sorunlar olarak nitelenebilecek konulara yönelik de din eğitiminin söylemesi gerekenler olacaktır. Tüketimin, var olmayla ilişkilendirildiği bir zaman diliminde tedbirlere ihtiyaç duyulacaktır. Marka, moda, gösteriş, lüks yerine ihtiyaç, kanaat, israf, itidal, doğallık, sadelik, tevazu gibi kavramlara da yer açmak gerekecektir.¹⁵ İsrاف ve açgözlülüğün insanlığı nasıl bir sona götürebileceği küresel ısınma, iklim değişikliği gibi günün odak kavramlarıyla izah edilebilecektir.

Üst insan, homo sapiens, transhümanizm vb. kavram ya da yaklaşımların sunduğu dün, bugün ve yarın kurgusuna karşılık verecek dinî argümanların kullanımına ihtiyaç var görünmektedir. Tarih, antropoloji, arkeoloji gibi bilimlerle desteklenen dinin anlatımı önem arz edecektir. Hayatın karmaşıklığı ilişkilerin sığlaşması, yalnızlaşma vb. ile birlikte insanların anlam arayışı ve gelecek kaygıları artacağından¹⁶, dinî rehberlik ve danışmanlık alanına özel önem verilmesi gerekecektir.¹⁷ Geleceğe yönelik olumlu bir bakışın kurgulanması da gerekmektedir. Distopik edebiyat ve sinemaya da konu olan geleceğin kötü olacağı algısına ümit var olma, karamsarlığa düşmeme yönüyle karşılıklar verilebilmelidir. Aksi takdirde

¹² Mustafa Arslan, "Kitle İletişim Araçları, Medya ve Din İlişkisi Üzerine", *Birey ve Toplum* 11 (2016), 23.

¹³ Sönmez Kutlu, "Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyumu", *AÜİFD* 43/1 (2002), 321.

¹⁴ Ayhan Öz, "Benlik Bilinci Temelli Din Eğitimi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/2 (2022), 48-49.

¹⁵ Muhammed Veysel Bilici, "Tüketim Toplumu, Sekülerleşme ve Ahlakın Üç Kipi", *İş Ahlakı Dergisi* 11 (2018), 329.

¹⁶ Jean M. Twenge, *Ben Nesli*, çev. Esra Öztürk (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2013), 146-152.

¹⁷ Acar, "Din Eğitimi İçin Gelecek Perspektifi Denemesi", 52.

geçmişin kıyamet beklentilerinden farklı olmayan sonuçlarıyla nihilizme kapı aralamak olasıdır. Kıyamet alametleri, üst insan kurgulamaları, distopik yaklaşımlar, iklim değişikliği gibi çevre sorunları vb. olumsuz gelecek algıları sinema, edebiyat vb. alanlarda oluşturulmaktadır.¹⁸ Dine yönelik olumsuz yaklaşımların, kendi kurgularıyla bu konuları etkileyici kullanabildikleri görülebilmektedir. Dinin temel değerleri merkezinde yukarıdaki tüm etkenleri de içine alan bir gelecek öngörülerine en azından ilkesel olarak ihtiyaç var görünmektedir.

Özgürlük bugün ve geleceğin “kutsal” kavramlarından biri durumundadır. Giderek de etki gücünü artırmaktadır.¹⁹ Bu yönüyle sürekli haklar öne çıkarılmakta, sorumluluklar görmezden gelinmektedir. Özgürlük ve hakların sınırsızlık olarak algılanmasıyla birey ve toplumu olumsuz etkileyen sonuçları günümüzde görülebilmektedir. Sorumluluktan azade bir özgürlüğün olmadığı dinin de insanları bu yönüyle hür kıldığını vurgulamak gerekecektir. Diğer yandan din ve dünya ayırımına girmeden hayata bütüncül bir bakışın geliştirilmesine de ihtiyaç olacaktır. Günümüzde sekülerleşme ağırlık kazanmakta, maddiyat kısır döngü oluşturarak mutluluk yanılsamalarına kaynaklık etmektedir. Muhtemeldir ki bu algı gelecekte de artarak devam edecektir. Bu bakımdan yaşlılık, ölüm, ahiret vb. kavramların gününe yönelik yöntemlerle ele alınması gerekmektedir. Dünyanın geçiciliği, dünya hayatını değersizleştirmeden, ahirete de hazırlık yönüyle işlenmeye ihtiyaç duymaktadır.

Artan teknoloji ile birlikte iletişim çok kolaylaşsa da uygulamalar yakındakileri uzak kılabilir. Sosyal medya sahte bir sosyalleşmeye götürmekte; kolaylığı, cazibesi, bağımlılık yapan yönüyle insanları esir alabilmektedir.²⁰ Zaten var olan “ben” çok daha değerli görülürken, bireyciliğe ve narsizme kapı aralayabilmektedir.²¹ Sosyal ilişkilerin zayıflaması insanları yalnızlaştırmaktadır. İlişkilerden arınmış bir insan ise maddi ve manevi olarak sorunlar yaşayabilmektedir. Bu bakımdan bireyselliğe yönelik de yapılması gerekenler olacaktır. Cinsel tercih gibi kavramsallaştırmalara yönelik argümanlar geliştirmek, tarihsel örnekleriyle ve politik duruşla cevaplar vermek gerekecektir. Gelecekte de bu alana yönelik aykırı görüşler –uçlarda kalsa bile- görece taraftar bulabilecek görünmektedir. Cinsiyete ihtiyaç olmadığı, cinsiyetin tercih ve eşitsizliklere neden olduğu gibi varsayımlara²² ikna edici cevaplara da ihtiyaç bulunmaktadır.

¹⁸ Şeyda Aydoğan - Meral Seraslan, “John Searle’ün Zihin Felsefesi Işığında Bir Yapay Zekâ Örneği Olarak ‘Transcendence’ Filminin İncelenmesi”, 6. Uluslararası İletişim Günleri Dijital Dönüşüm Sempozyumu, ed. Nazife Güngör (İstanbul: Üsküdar Üniversitesi Yayınları, 2019), 52.

¹⁹ İbrahim Kalın, *Akil ve Erdem* (İstanbul: Küre Yayınları, 2013), 88.

²⁰ Ayşe Aldemir, “Dijital Bağımlılık ve Bir Çözüm Yolu Olarak Dijital Minimalizm”, *Dijitalleşme*, ed. Mehmet Baş vd. (İstanbul: Efe Akademik Yayıncılık, 2022), 33-34.

²¹ Kemal Sayar, *Yavaşla* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2018), 185-187.

²² Refik Korkusuz, “Birleşmiş Milletler Sözleşmelerinde ve İstanbul Sözleşmesi’nde Aile Kurumuna Bakış”, *Disiplinlerarası Yaklaşımla Aile Kongresi Bildiriler Kitabı*, ed. Mustafa Çevik (Ankara: Semih Ofset, 2020), 265.

2. Dine Dair

Dinin bireysel ve toplumsal ihtiyaca karşılık geldiği Cumhuriyet Dönemi din eğitimi tecrübesinden çıkarılabilecek önemli bir husustur.²³ Din eğitiminin temellendirilmesinde sıkça kullanılan bu gerçeğin insanlık tarihinde de genel geçer bir yer tuttuğu belirtilebilir. Cumhuriyet Döneminde “tarihsel tecrübe” de dinin gerekliliği için öne çıkarılan yaklaşımlardan bir diğeri olmuştur. İnsanlık tarihinde dine yönelik farklı yaklaşımlar olsa bile “dinsiz” toplumların olmadığı genel savunusu ön plana çıkarılmıştır. Avrupa’daki “dini tabii” arayışları, bir dönem hakim paradigma olan pozitivistin zayıflaması, komünizm denemeleri gibi hususlar da bu çerçevede değerlendirilmiştir. Burada Cumhuriyet Dönemi tecrübesinde, laikliğin başat bir olgu olduğu da belirtilmelidir. Laikliğe yüklenen anlama göre değişen dine yönelik tutum ya da tutumlardan bahsetmek de mümkün görünmektedir. Bu yaklaşımlar, din ve din eğitimi olumlu ya da olumsuz etkilemiştir. Diğer yandan bu dönem boyunca din ya da din eğitimi, haklar ve hürriyetler bağlamında da ele alınmış özellikle din ve vicdan hürriyeti, insan hakları önemli bir argüman olarak kullanılmıştır. Hukuki temellendirmeler, Avrupa örnekleri, yaşanan olumlu ya da olumsuz tecrübelerden hareketle bu hürriyet özellikle öne çıkarılmıştır.

Geleceğe dair ütopya ve distopyalarda dine farklı yaklaşımlar var olsa da²⁴ gelecekte de din; anlam arayışına, insanlığın sorunlarına kalıcı, anlaşılır çözümler üretebilecektir. Batıda dinden uzaklaşmaya yönelik somut delillere²⁵ karşın dünyada gerilemeyeceği değerlendirmeleri de bulunmaktadır.²⁶ Bu bakımdan bireyselleşme, kentleşme, izolasyon, tüketim alışkanlıkları ve zor hayat koşulları gibi sebeplerle dine ihtiyacın artacağı iddia edilebilir. Bu ihtiyacın farklı yansımaları olabilecektir. Gelecekte dinin görünürlüğünün ve ondan beklentinin artmasına hazırlıklı olmak gerekecektir. Bu beklenti karşılıksız bırakılmamalıdır. Hayata ve ihtiyaçlara cevap veren, sorunlara çözüm üreten, tüm yaş gruplarına hitap edebilen gibi çeşitlilikle dini, hayatın içinde kılmak öncelikli bir gündem olacaktır.

Dinin, gününün sorunlarına çözüm üretmesi gerektiği de Cumhuriyet Dönemi boyunca ele alınan başat kriterlerden biridir.²⁷ Farklı bir ifadeyle dinin hayata ve ihtiyaçlara karşılık verebilmesi çok yönlü etkileri olan bir yaklaşımdır. Hayatın kolaylaşması, anlam arayışı, düzenin sağlanabilmesi, bireysel ya da

²³ Ali Kemal Acar, *Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi Düşüncesinde Din Eğitimi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 190.

²⁴ Emrah Atasoy, “Distopik Kurgu ve Ümitvar Distopya Bağlamında Ütopyacılık Geleneği”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 19/3 (2020), 1139.

²⁵ Ali Köse, *Dinin Geleceği* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2023), 197-201.

²⁶ Farklı değerlendirmeler için bk. Lütfü Ülver, “Rodney Stark’ın Sekülerleşme Teorisi”, *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi* 7 (2021).

²⁷ Mualla Selçuk, “Din Öğretiminin Kuramsal Temelleri (Zihin Gelişimi Açısından Bir Deneme)”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 4 (1997), 155.

toplumsal mutluluğun yanında dinin sürdürülebilirliği gibi birçok husus bu yaklaşımla gerçekleştirilebilir görünmektedir.

Ticari kaygılardan; abartma, propaganda vb. hususlardan uzak; doğal, samimi, makul, güvenilir ve ötekileştirmeyen bir din dili ve kanallarını üretmek ya da kullanmak da gerekecektir. Yalın, anlaşılır, her yaşa hitap eden bir din dilinin üretilebilmesi önem arz edecektir. Dinin bütün konuları; yaş grupları, ihtiyaçlar, sorun alanları, bilgi düzeyi gibi kriterler ışığında değerlendirilebilir. Özgürlüğün kutsandığı, bireyselliğin öne çıktığı bu dönemde bireysel boyut ihmal edilmeden din dilinde toplumsallık da vurgulanmalıdır. Görselin her şey olduğu bu dönemde din dilinin görseli de çok iyi kullanması gerekecektir. Din gibi görece soyutlukları da ihtiva eden bir kurumun anlatımında mümkün olduğu kadar örneklendirme, yalınlaştırma ve somutlaştırmaya yer vermek gerekecektir. Dijitale teslim olmadan ve bağımlılık oluşturmadan, onun gücünden yararlanmak temel esaslardan bir diğeri olacaktır. Bu anlamda dinin anlatımında sinema, sosyal medya, televizyon vb. tüm kanalların kullanımı kaçınılmaz görünmektedir. Somut örnekliğin etkileyciliği her zaman önde olacaktır. Dün ya da bugünün rol modelleri ya da davranışlarını hikâye, roman, müzik, tiyatro, sinema vb. alanlarda özellikle dijital platformlarda işlemek de gerekecektir.

Dinden, bugün ve gelecekte karşılaşılan sorun alanlarına yönelik de çözümler üretmesi beklenecektir. Köklü sorunların yanı sıra güncel sorunlara cevap verebilen bir sistematiğe ihtiyaç var görünmektedir. Bu bakımdan kadim sorun alanlarından sayılabilecek kötülük problemi, kader anlayışı, Tanrı'nın varlığı ve birliği gibi hususlar mümkün olduğunca rasyonel açıklamalarla ele alınmalıdır. Dijital mecralar da dikkate alınarak kısa sürede anlaşılır, makul ve tatmin edici, bilimsel verilerle desteklenen açıklamalar oluşturmak gerekecektir. Dijital medyada; sorun alanları ve yaş aralıklarına uygun; öne çıkan, suistimal edilen, güncel vb. hususları dikkate alarak varlık gösterilmeli, sorunlar ortaya çıkmadan ya da büyümeden önemler alınmalıdır. Diğer yandan linç kültürüyle hareket etmemek; dine yöneltilen sorgulama, eleştiri, hakaret vb. tutum ve davranışlarda soğukkanlılık terk edilmeden aklın merkezde, çeşitliliğin hâkim olduğu yöntemlerle cevaplar oluşturmak gerekecektir.

Profesyonelleşmenin önemi artacağı için dinî konularda da dar alanda çok bilgiye ihtiyaç duyulacaktır. Bu bilginin, yalın ve anlaşılır biçimiyle ve yaş grupları özelinde gereklilikleriyle sunumu yapılmalıdır. Günün değerler dizisinden en çok etkilenen grubun gençler olduğu varsayılabilir. Gençlik dönemine yönelik çalışmalara ağırlık vermek gerekecektir. Feminizm akımıyla birlikte aile ve kadın konusunun gündemde olduğu ve olacağı belirtilebilir. Hayat boyu öğrenme ve türevlerinin öne çıkacağı varsayımı dikkate alınmalı, her yaş grubuna yönelik dinî cevaplar oluşturulmalıdır. Ayrıca din ve din eğitimi ilişkin dezavantajlı grupların belirlenmesi, bunlara özel tedbirler geliştirilmesi gerekmektedir.

Çeşitlilikle birlikte bireyselleşmeye zıt gibi görünse de vasat münbit olduğu için dinî grupların gelecekte varlıkları ve etkililikleri artabilecektir.²⁸ Dinî grupların şeffaflıklarının artırılması, hesap verebilirlik gibi mekanizmaların geliştirilmesi gerekecektir. Sivil inisiyatiflerin doğru yerde doğru adımları atması önem arz etmektedir. Nihayetinde belirli alanlarda etkin bir role sahip oldukları belirtilebilir. Potansiyelleri hayra kanalize edilebilmelidir.²⁹ Burada ortak noktalardan harekete ve buna yönelik tedbirlere ihtiyaç var görünmektedir. Aksi durumda aşırı farklılaşan din içi grupların varlığı birçok soruna kaynaklık edebilecektir. Din eğitiminde din içi farklı grupların varlığını dikkate alan bir yaklaşım hâkim kılınmalıdır. Alevilik konusunun müfredata girmesi bu yönüyle önem arz etmektedir. İçerdeki farklılıkları öğrenen bireylerin daha hoşgörülü olabilecekleri öngörülebilir. Dijitalleşmenin artmasıyla farklı dinlerden bireylerin iletişim halinde olmaları da burada önemlidir. Sadece birbirini tanıma, anlayışla karşılamanın ötesinde kötülüğe karşı ortak mücadele için de bu tanışların varlığı anlamlıdır. Yurtdışı kökenli radikal dinî örgütlerin varlığını da gözden uzak tutmamak gerekmektedir. Bu grupların farklı amaçlarla kullanıldıkları, tüm olumsuzlukları dine yükleme rolü üstlenebildikleri dikkatlerden kaçırılmamalıdır.

3. Din Eğitimi Dair

Cumhuriyet Dönemi boyunca din dersine yönelik farklı uygulamalar denenmiştir. Programdan kaldırılması, seçmeli veya zorunlu olarak belirlenmesi, din değer ve ahlak alanında seçmeli derslerin programa alınması gibi çoklu uygulamalar söz konusu olmuştur. Nihayetinde din eğitimi olmadan bir eğitim sisteminin kurgulanamayacağı öne çıkan bir yaklaşım olarak kabul görmüştür. Din eğitiminin gerekliliği kadar üzerinde durulması gereken bir diğer husus kaliteden ödün vermeden bu sürecin yürütülmesi olacaktır. Tarihte de görülebileceği üzere din suistimal edilebilecek, şahıs ya da grupların menfaati lehinde kullanılmak istenebilecek bir alan görünümündedir. Dinî bilginin bu yönüyle temel kaynaklara dayandırılması, bu alanda yetişmiş kişi, kurum ya da kuruluşlarca yürütülmesi de önemlidir. Ayrıca din eğitiminin toplumun tüm kesimlerini kapsayıcı özellikte kurgulanması da gerekmektedir. Bu bakımdan din eğitimi ayrıştıran, kategorize eden değil birleştiren ve değer üreten yönüyle kucaklayıcı özellikleri haiz olmalıdır. Farklı kesimlerin birbirini anlamaya ve ortak bir zeminde buluşmasına da kaynaklık edebilmelidir.³⁰ Çeşitliliğin hâkim olduğu bir evrede din eğitimi de bu çeşitliliğe uygun olarak bilgi üretmek durumundadır. Tek tip bir insan modeli yetiştiren yapının makul olmayacağı da öngörülebilir.

²⁸ Arslan, "Kitle İletişim Araçları, Medya ve Din İlişkisi Üzerine", 16.

²⁹ Mehmet Ali Aydemir - Erhan Tecim, "Türk Toplumunda Aile ve Dinin Sosyal Sermaye Potansiyeli", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 28 (2012), 50.

³⁰ Turan, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Din Eğitimi Politikaları", 288.

Din dersinin statüsünde de sıklıkla ele alınan dersin birlik ve beraberliğe katkı sunması önemsenmelidir.³¹ Dersle ilgili ayrışmalara neden olabilecek uygulamalara yer vermemek, birleştirici olmak temel ilkelerden biri olacaktır. Bu dönem boyunca farklı gelişmeler olmuş ve nihayetinde birlik ve beraberliğe de katkı sunması amacıyla zorunlu ders olarak Anayasa'da yer verilmiştir. Bu yönüyle dersin; kapsayıcılığının artırılmaya çalışılması, toplumun her kesimine hitap edebilmesi önemli görünmektedir. Zorunlu oluşa; hukuk, bilimsellik, laiklik, tarafsızlık, nesnellik ve çoğulculuk vb. gerekçelerle eleştiriler getirilmektedir.³² Bu vb. eleştirileri dikkate alan, ideolojik yaklaşımlardan uzak, ihtiyaçlara cevap veren gibi çoklu alanlarda varlık gösterebilen bir din dersi kurgulamak gerekmektedir. Dün olduğu gibi yarın da dersin olmaması gerektiği yönünde farklı argümanlar geliştirilebilecektir. Burada en azından Cumhuriyet Dönemi ile ilgili tarihsel tecrübe dikkate alınmalı³³, sınanmış hususlar tekrar sınamaya alınmamalıdır. Ayrıca özgürlük, bireysellik gibi faktörlerin de etkisiyle sivil alanın genişleme temayülü dikkate alınmalıdır.³⁴

Cumhuriyet Dönemi boyunca eğitim alanında özelde din eğitiminde odak kavram laiklik olmuştur. Ülkemiz uygulamalarında laikliğin diğer birçok kavram gibi bize özgü olduğu belirtilmelidir.³⁵ Bu dönem içindeki seyri, katı bir laiklikten din ve vicdan özgürlüğüne evrilmiştir. Bu evrilmede siyasi tercihler etkili görünmektedir. Gündemdeki yerini koruyan ve tartışmaların ana konusunu oluşturan kavrama yaklaşımlarda da farklılıklar olagelmıştır. Bundan sonrası için de gündemde olmaya devam edeceğe benzetilmektedir. Laiklik din karşıtlığı olarak kurgulanmamalı, din ve vicdan hürriyetinin teminatı olarak varlık gösterdiğinden hareket edilebilmelidir.³⁶ Literatürde din ve devletin ayrıldığı, kamu kurumlarının dinî tarafsızlığının mükemmelen uygulandığı örneklerin ne geçmişte ne de bugünlerde var olmadığı da belirtilmektedir.³⁷

Bir dönem laiklik gerekçe gösterilerek din eğitiminin devlet eliyle yürütülmesinin doğru olmadığı yönünde değerlendirmeler yapılmıştır. "Din vicdan işidir"³⁸ yaklaşımının merkeze alınması, din derslerinin müfredattan kaldırılması, imam hatip okullarının kapatılması da bu yaklaşımla ilgili görünmektedir. Bugün

³¹ Beyza Bilgin, *Türkiye'de Din Eğitimi ve Liselerde Din Dersleri* (Ankara: Emel Yayıncılık, 1980), 13.

³² Mine Yıldırım vd., *Türkiye'de Zorunlu Din Eğitimi Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi ve Kitapları Hakkında İnsan Hakları Temelli Bir Değerlendirme* (İstanbul: ESHİD, 2021), 59; Esergül Balcı, "Adalet ve Kalkınma Partisi İktidar Döneminde Türkiye'de Eğitim Politikaları", *İnsan ve İnsan* 27 (2021), 132.

³³ Suat Cebeci, "Din Eğitiminde Medreseden Mektebe, Mektepten Nereye?", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (2004), 199.

³⁴ Bu alana yönelik öneriler için bk. Altaş - Kaya, *Türkiye'de Din Eğitimi Genel Görünüm ve Eğilimler (2012-2022)*, 191; Görmez, *Din Eğitiminde Yeniden Yapılanma İnsanın Anlam Arayışına Rehberlik*, 20-21.

³⁵ Davut Okçu, "Türk Eğitim Sisteminde Din Öğretiminin Zorunluluğu Sorunu", *Uluslararası Eğitim Felsefesi Kongresi*, ed. Halil Rahman Açar (Ankara: Gözde Matbaacılık, 2010), 224.

³⁶ Erol Güngör, *İslam'ın Bugünkü Meseleleri* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1981), 233.

³⁷ Mutlu Sesli, *İngiltere, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye'de Laiklik Uygulamaları: Karşılaştırmalı Bir Analiz* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 261.

³⁸ Hasan Ali Yücel, *Türkiye'de Ortaöğretim* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994), 226-227.

için dünya örnekleri de dikkate alındığında İslam ülkelerinde yaşanan din anlayışından kaynaklı sorunların ülkemiz özelinde daha az yaşanması, din eğitiminin devlet eliyle okulda yapılmasına bağlanmaktadır.³⁹ Dün, Tevhid-i Tedrisatı gerektiren çok farklı nesillerin yetişmesine kaynaklık eden yapıya dair tecrübe önem arz etmektedir. Din eğitiminin mevcut yapıda devlet eliyle yürütülmesinin yerinde olduğu belirtilebilir.⁴⁰ Sivil inisiyatifin bu alana girmesi tartışılması gereken bir konu olsa da kısa zamanda bu yönde bir gelişme olmayacağına benzemektedir.

Toplumumuzda; din ve din eğitiminin çocuk ve gençleri olumsuzluklardan koruduğu⁴¹, onlara belli bir formasyon kazandırdığı kabul görmektedir. Bunu öğretmen, din görevlileri gibi süreci yürütenler açısından da değerlendirmek gerekmektedir. Güvenilirlik, doğruluk, dürüstlük gibi erdemlerin varlığı bu yürütücüler açısından da önem arz etmektedir. Bu yönüyle din ve din eğitiminin koruyucu olduğu algısı ve olgusuna zarar vermemek gerekmektedir. Kurumlara olan güven, uygulama ya da kişiler yönüyle hiçbir zaman zedelenmemelidir. Olumsuz tüm gelişmeler hukuki yaptırımla muhatap kılınmalıdır. Din eğitimi kurumlarının; itibarlarına özel önem verilmesi, kurumlar için halkın teveccühünün kaybedilmemesi, itibarlarının artırılmasına yönelik önlemler alınması da gerekmektedir.

Teknoloji ne kadar ilerlerse ilerlesin insan faktörü din eğitiminde de önemini korumaya devam edecektir. Günümüzde yeterlikler alanında yeni bakış açısıyla öğretmen, vaiz, din görevlisi vb. istihdam edilen personelin niteliğine dair çerçeve çizilmektedir. Geçmişte bu görevlilere yönelik insanüstü de denilebilecek bir beklenti içine girilebilmiştir.⁴² Burada ideal yaklaşımın ve toplumsal beklentilerin öne çıktığı belirtilebilir. Bugün için de yeterlikler, beklentiler ve mevcut durum arasında farklar vardır.⁴³ Bu, biraz ideal ile reel arasındaki farklılıkla açıklanabilse de müdahale alanlarının gerekliliğine de işaret etmektedir. Din eğitimi görevlilerinin özellikle kişilik ve ahlak alanındaki yeterlikleri beklenti olarak öne çıkmaktadır.⁴⁴ Din eğitimcilerinin hayat boyu öğrenme yaklaşımıyla bugün ya da yarın belirlenen yeterliklere yönelik farkındalık kazanmaları, mesleki, kişisel vb. alanlarda kendilerini geliştirmeye çalışmaları gerekecektir. Kurumlar da imkân ve fırsatlar oluşturarak, teşvik mekanizmalarıyla gelişimi desteklemek durumundadırlar.

³⁹ Cebeci, "Din Eğitiminde Medreseden Mektebe, Mektepten Nereye?", 200-201.

⁴⁰ Sümevra Arıcan, *Türkiye'deki Sivil Toplum Kuruluşlarının Örgün Din Eğitimine Yaklaşımları* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 237.

⁴¹ Fatih Çınar, "İmam Hatip Liselerinden Beklentiler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/60 (2018), 1258.

⁴² Nurettin Topçu, *İslam ve İnsan Mevlâna ve Tasavvuf* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2013), 63-65.

⁴³ Süleyman Abanoz, *Din Eğitimi ve Öğreticilerinin Mesleki Tutumları ile Tükenmişlik Düzeyleri Arasındaki İlişki* (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 207-208.

⁴⁴ Osman Taşkın, "Gençlere Göre İdeal Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 7/4 (2018), 2552.

Geleneksel yöntemlerin yanında öğrencilerin derslere aktif şekilde (tez, seminer, sunum) katılımlarını sağlamak gerekmektedir. Etkileşimin hâkim olduğu bir dönemde eski yöntemlerle dersleri sürdürmek tüm taraflar için verimsizlik olacaktır. Etkileşimsizlik, kalıcı öğrenme, içselleştirme gibi amaçlar için yöntem çeşitliliğine gidilmesi gerekecektir. Diğer yandan eğitimin sadeleştirilmesi, güncelleme irtibatının kurulması ve pratik bilgiler içermesi de önemli görünmektedir. Günümüz için fayda faktörü öne çıkmış bir vaziyet arz etmektedir. Faydacılık esas kılınmasa da dikkate alınan önemli bir kriter olmalıdır. Güncel sorunlar kategorize edilerek, elzem olanların zorunlu ders kapsamına alınması gerekmektedir. Çocuk ve gençlerin zihinlerinde dinin geçmişte kalmış izlenimi verebilecek yaklaşımlar da terk edilmelidir.

Aile, din eğitiminin temelini oluşturan -aynı zamanda ilk- kurumdur.⁴⁵ Okul öncesi dönem bu bakımdan altın bir zaman dilimi olarak nitelenebilir.⁴⁶ Ailede din eğitimi öncelik verilmesi gerekecektir.⁴⁷ Anne babaların rol model olmaları temel ilkelere biri durumundadır. Özellikle ilk çocukluk dönemindeki duyguların da eşlik ettiği öğrenmelerin kalıcılığı önemsenmelidir. Bu dönemin, çocuğun dinî şahsiyetinin gelişiminde hazırlık süreci niteliği taşıdığı belirtilebilir.⁴⁸ Çocuk, ailesinde modellediği kişinin ahlâkî tutum ve davranışlarından etkilenir, bu davranışları da kolayca kabullenir.⁴⁹ Bu yönüyle aileler, çocuklarının din eğitimi konusunda desteklenmelidir.⁵⁰ Okul öncesi dönem kurumları için din eğitimi yer verilmesi gerektiği bu desteklerden biri olarak belirlenebilir.

Akademik eğitim ve din eğitimi birlikteliğine -dünün ulûm-u diniye ve fûnun-u medeniyesine- bugün ve yakın gelecek için üçüncü bir unsur olarak etkinlik kavramı eklenilebilir. Akademik ve dinî eğitim birlikteliği sosyal, kültürel, sanatsal, sportif vb. etkinliklerle desteklenebilir. Özellikle dinî kavramların amacından saptırılmadan bu etkinlik çeşitliliğinin içinde sunulması yararlı olacaktır. Dijital medyanın çekiciliği, vazgeçilmezliği, bağımlılık yapan yapısı karşısında eski yöntemlerle din eğitiminin yürütülebilme ihtimali olabilese de rekabet gücü olmayacaktır. Hız, çeşitlilik ve görsel gibi hâkim kavramların içinde yetişen nesillerin motive edilebilmeleri bir yönüyle çeşitliliği de gerektirmektedir. Bu sayede eğitimin bilişsel, davranışsal ve duyuşsal birlikteliği de sağlanmış olabilecektir. Toplumun

⁴⁵ Ömer Özdemir, "Ebeveynlere Göre Ailede Çocuğun Din Eğitimi", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (2019), 338.

⁴⁶ Ali Baz Bilici, *0-6 Yaş Grubu Çocuklarda Dini Gelişim Süreci ve Din Eğitimi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 300.

⁴⁷ Sibel Kandemir, *Lise Öğrencilerinde Ateizm ve Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma (Konya Örneği)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 144.

⁴⁸ Fatih Çınar – Nural Şener, "Erken Çocukluk Dönemi Dinî Gelişim Özelliklerine Uygun Ailede Din Eğitimi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/47 (2016), 614.

⁴⁹ Hayati Tetik, "Anne Baba Tutumları ve Ailede Çocuğun Dini Gelişimi", *Universal Journal of Theology* 5/2 (2020), 164.

⁵⁰ Ömer Özdemir, *Ailenin, Çocuklarının Din Eğitimi Katkısı (İstanbul Örneği)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 144-145.

her kesimine yönelik sosyal sorumluluk projeleri geliştirilmesi, kentleşmenin, bireyselleşme ve yalnızlaşmanın dezavantajlarını giderici sosyal alanların çoğaltılması, sosyal, kültürel, sportif ve sanatsal faaliyetlerin artırılması da bu kapsamda değerlendirilebilir.

4. Din Eğitimi Kurumlarına Dair

Var olmanın, varlığı korumanın “uyum” ile olan irtibatı da göz önünde bulundurulduğunda kurumların değişim ile olan ilişkisi onların varlığını da doğrudan etkiliyor görünmektedir. Kurumlar için ihtiyaçlar merkezinde, değişim mecbur kılmadan önce yeni açılımlar yapılması, alternatif denemeler ya da pilot uygulamalar geliştirilmesi gerekmektedir. Kurumların ulusal ve uluslararası etkileşimlere açık olması gerektiği de ele alınabilir. Bu yönüyle hem ülke içindeki hem de dünyadaki gelişmelerden haberdar olunması, kötü etkileri olabilese bile bunlardan yararlanma yolunun tercih edilmesi daha makul durmaktadır. “Dışarıda ne olursa olsun” yaklaşımı, kurumların çok hızlı bir şekilde yıpranmasına kaynaklık edebilmektedir. Riskleri olsa bile varlığın sürdürülebilmesi için hem hayatın bütününe hem de eğitim alanına dair gelişmelerden haberdar olunmasının ötesinde -taklide düşmeden- uyarlamalarla sürecin sürdürülmesi gerekmektedir. Alınacak kararların geniş bir tabandan destekle oluşturulması hem kabul görmesi hem uygulanabilmesi için önem arz etmektedir.

Hayatın bu kadar karmaşık olduğu bir evrede herhangi bir kuruma, kuruluşa ya da bilim dalına konumuz itibarıyla din eğitimine -maksadını aşan- kurtarıcı rolü verilmemelidir. Etkileşimin çok arttığı, hayatın daha karmaşıklaştığı ve sarmalın daha da genişlediği bir evrede tüm alanlarda iyileştirmelere ihtiyaç hissedilmektedir. Hem kurumlar hem disiplinler arası işbirlikleriyle sorun alanlarına müdahil olunmalıdır. Sadece eğitim merkeze alındığında kendi başına aile, öğretmen ya da eğitim kurumlarının yapabileceklerinin sınırlı olacağı kestirilebilir. Bu bakımdan din eğitimi kurumlarınca kendi aralarında da yoğun bir işbirliğiyle süreç yürütülmelidir. Diyanet, MEB ve üniversiteleri ve gerekiyorsa ilgili sivil inisiyatifleri de içine alacak bir üst yapılanma, strateji belgesi vb. bir uygulamanın tartışılması yararlı olabilir. Kurumlarla iş birliğinde planlama, gelecek öngörülerini, sorun alanları vb. daha üst konulara yönelik bir yapılanmaya da gidilebilir.

Ülke geçmişinde de yaşandığı üzere siyasetin özelden din eğitimi kurumları üzerindeki belirleyiciliği gözden uzak tutulamaz.⁵¹ Kurumların imkânlarının genişlemesi ya da daralması olasıdır, yapılabilecekler odaklanılmalıdır. Her dönemin kendine ait getiri ve götürüleri olabileceğinden hareket etmek daha makul durmaktadır. Devletin temel ilkeleriyle çelişmeden yapılabilecekler yapılmalı, sistemin içinde yer alınmalı, işbirliği korunmalı, milli hassasiyetler gözetilmelidir.

⁵¹ Görmez, *Din Eğitiminde Yeniden Yapılanma İnsanın Anlam Arayışına Rehberlik*, 12.

Siyasi ve ideolojik yaklaşımlardan uzak durmak, topluma hizmet üretebilmenin tarafsız bir yaklaşımla sağlanabileceğini kabulde başlamak gerekmektedir.⁵² Bu yönüyle dinî kurumlar, siyaset ve ideolojiye bulaştırılmadan özellikle sivil dinî yapıların hataları görmezden gelinmeden bir yaklaşım geliştirmek elzem görünmektedir.

“Her şey” olma iddiası taşımadan kurumların fonksiyon çeşitliliğinin korunması ve artırılması da önem arz etmektedir. Bir kurum için önemli olan yerine getirebildiği fonksiyonu ve kendisinden beklenen hedeflere ulaşabilme yeterliliğidir.⁵³ Kurumların varlığının, ihtiyaçlara karşılık vermeye irtibatı unutulmamalı, onlara üst düzey anlam da yüklenmemelidir. Kurumlar gelecek vaad etmeli, iş imkânı oluşturmaları, bireysel ya da toplumsal bağlamda toplumdan çok farklılaşmadan özgünlük korunabilmelidir. Nicelik kadar nitelikte de gelişmeye önem vermek gerekmektedir.⁵⁴ Toplumun nabzı tutularak, beklentiler karşılıksız bırakılmadan, güncel sorunlara yönelik bir bakış açısı sunulması yerinde olacaktır. Kişisel insiyaklar, geçici gündemler, popülist yaklaşımlarla kurumların şekillendirilmesi de sorun alanlarından bu konuda tarihi tecrübeyi odak kılmak gerekecektir.

Diyanet İşleri Başkanlığının varlığı da tartışmalarda yer eden başlık durumundadır.⁵⁵ Laiklik ilkesinden hareketle bu kurumun olmaması gerektiği öne çıkarılmaktadır. Dinin devlete, devletin de dine müdahale etmemesi savunulmaktadır. Burada Batı ülkeleri de örnek gösterilmektedir. Sosyokültürel yapımız, tarihi tecrübelerimiz bize özgü kurumsal yapıların varlığının bir vakıya olduğu yönündedir. Kurumun görev alanı, işleyişi, mali kaynakları vb. hususlar tartışılabilir de varlığı gerekli görünmektedir. Bu dönem tecrübesi böyle bir kurumun ihtiyacın ötesinde zorunluluk arz ettiği.⁵⁶ Diyanet İşleri Başkanlığı ve Diyanet Vakfı aracılığıyla yurt dışında ülkeyi temsil edebilecek yetkinliğe ulaşmak önemli bir adım olarak görülmelidir.⁵⁷ Bu açılımların sürdürülebilmesi yararlı olacaktır. Kurumun siyasete eklenmemesi gerektiği de belirtilmektedir.⁵⁸ Diyanet'in daha geniş alanda hizmetler sunması da önem arz edecektir. Diyanet

⁵² Sümeyra Bilecik, “Eğitime Siyasi ve İdeolojik Yaklaşımlar Bağlamında Köy Enstitüleri ve İmam Hatip Okulları”, *Mütefekkir* 3/6 (2016), 346.

⁵³ Zeki Salih Zengin, “Kurtuluş Savaşı Döneminde ve Cumhuriyet'in Başlarında Türkiye'de Medreseler ve Din Eğitimi”, *AÜİFD* 43/2 (2002), 309.

⁵⁴ Bu yöndeki eleştiriler için bk. Görmez, *Din Eğitiminde Yeniden Yapılanma İnsanın Anlam Arayışına Rehberlik*, 30.

⁵⁵ Diyanete farklı bakış açıları için bk. Hicret Kiraz Toprak, *Diyanet İşleri Başkanlığı -Türkiye Cumhuriyetinde İslam'ın Kurumsal Statüsü- (1924-1950)* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 286-287.

⁵⁶ Kemaleddin Taş, *Türk Toplumunun Diyanet İşleri Başkanlığına Bakışı (İstanbul Örneği)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 193.

⁵⁷ Mehmet Talha Paşaoğlu, *Din-Siyaset İlişkisinin Kurumsallaşması: Diyanet İşleri Başkanlığı Örneği* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 193.

⁵⁸ Paşaoğlu, *Din-Siyaset İlişkisinin Kurumsallaşması: Diyanet İşleri Başkanlığı Örneği*, 193.

Akademisi, 4-6 Yaş Kur'an Kursları, Genç Ofisleri, Türk İslam Sanat Atölyeleri gibi açılımlara sürdürülebilir bir yaklaşımla devam etmek gerekecektir.

Camilerin işlevlerinin artırılmasına yönelik çalışmalara yer vermeyi bu açılımlardan biri olarak görmek mümkündür. Camiler ağırbaşlı ulu mabet olmanın yanında işlevi artırılmış, hayata kaynaklık eden bir kurum rolü de üstlenebilmelidir.⁵⁹ Cami ve müştemilatında hayatın bütünlüğü gözetilerek, bebek-çocuk-geç-yetişkin-yaşlı-engelli ve kadınları kapsayıcı özelliklere sahip cazip etkinlikler düzenlenmek gerekecektir.⁶⁰ Caminin yıllık, aylık ve haftalık eğitim müfredatını kurgulamak da bu kapsamda değerlendirilebilir. Sadece dinî alanda değil toplumu ilgilendiren tüm alanlarda seminer, kurs ve eğitimler sürece dahil edilebilir. Kur'an Kurslarını dinî bilginin yanında ihtiyaç duyulan tüm alanlarda imkânlar sunacak bir niteliğe kavuşturmak hedeflerden biri olmak durumundadır. Özellikle 4-6 Yaş Kur'an Kursları ihtiyaç olan tüm yerlerde açılmasına yönelik bir yaklaşım geliştirilebilir. Bu dönem kurs içerikleri dinî konuların yanı sıra hayata hazırlayan özellikleri de haiz olması önem arz edecektir.⁶¹ Diğer yandan alan araştırmalarıyla toplumun belirlenen kesimlerine özel uygulamalar geliştirmek de gerekecektir.

İmam hatip okullarını, hiçbir üst anlam yüklemeyen okullardan bir okul olarak görmek daha makul bir yaklaşım görünümündedir.⁶² Bu kurumları, siyasi ve ideolojik yaklaşımlar yerine başarı, çeşitlilik, değer, ahlak, sosyal sorumluluk gibi kavramlar üzerinden tanımlamak gerekecektir. Ötekileştiren bir tanımlama yerine kapsayıcı bir yaklaşım esas alınmalıdır. İmam hatip okullarında diğer okullardaki kültür dersleri nitelik ve niceliğiyle korunmalıdır. Din ve ahlak eğitiminin okullara kattığı özgünlük korunurken toplumdaki tamamen farklılaşmasının önüne geçmek de önem arz etmektedir.⁶³ İmam hatip okullarının din eğitimi, akademik eğitim ve mesleki eğitim biçimindeki üçlü fonksiyonunu⁶⁴; sosyal sorumluluk projeleri, gönüllülük çalışmaları, teknoloji, sanat benzeri uygulamalarla nitelik ve nicelik olarak artırmak yararlı olacaktır. Fen ve sosyal bilimler, teknoloji, yabancı dil gibi programların devamlılığı da önem arz etmektedir. Okullardaki öğrenci, öğretmen, yönetici ve veli memnuniyetine yönelik çalışmalar yürütmek vizyonda yer verilmesi gereken başlıklardandır. Meslek dersleri ve öğretmenlerine yönelik yeni açılımlara

⁵⁹ Sena Işıklar Bengi - A. Yağmur Topraklı, "Kullanıcı Beklentilerinin Modern Bir Cami Örneği Üzerinden İncelenmesi", *Mimarlık ve Yaşam Dergisi* 5/1 (2019), 53.

⁶⁰ Murat Oral, *Günümüz Cami Mimarisinde Kimlik ve Nitelik Sorunu -Konya Örneği-* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 185.

⁶¹ Muhammed Fatih Genç, "Diyadin İşleri Başkanlığı'na Bağlı 4-6 Yaş Grubu Kuran Kurslarında Din Eğitimi", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2019), 520.

⁶² Okullara yapılan anlam yüklemeleri için bk. İhsan Tokar - Özcan Celal, "Laiklik ve Sekülerleşme Bağlamında İmam Hatip Liselerinin Dünü, Bugünü, Yarını", *Eskiye* 35 (2017), 46.

⁶³ Bedri Mermutlu, "İmam-Hatip Liselerinin Seküler Açmazı", *Akademik Araştırmalar Dergisi* 38 (2008), 92.

⁶⁴ Farklı görüşler için bk. İbrahim Aşlamacı, *Öğrenci ve Öğretmenlerine Göre İmam-Hatip Liseleri: Profiller, Algılar, Memnuniyet, Aidiyet* (İstanbul: Dem Yayınları, 2017), 134-135.

da ihtiyaç var görünmektedir.⁶⁵ Bu okulların akademik olarak geniş bir yelpazeden öğrenci aldığı dolayısıyla tek bir alana yönelik sonuçlardan hareketle diğer okul türleri ya da geçmişle kıyaslamaların önemli bir gösterge olmadığı fark edilmelidir.⁶⁶ Diğer yandan yurt dışı açılımlarına özellikle önem vermek de gerekmektedir.

İstihdam alanlarını dikkate alan bir ilahiyat yapılanması gerçekleştirmek literatürde vurgulanan bir tespit durumundadır.⁶⁷ Değişimin, çeşitliliğin, toplumsal grupların bu kadar çeşitlendiği ve hizmet alanlarının arttığı bir ortamda mevcut tek formasyon, tek diplomanın yetersizliğine çözüm üretmek gerekmektedir.⁶⁸ Mesleki yeterlik, fakülteden memnuniyet ve ilahiyatçı kimliğinin temsili yönüyle yapılan araştırmalarda da iyileştirmeler gerekmektedir.⁶⁹ Fakülte ya da öğrenci sayısındaki artış için sonraki evrelerde alternatif iş istihdam alanları da oluşturulmalıdır. Resmi istihdamın dışında sivil toplumun da yetişmiş insan ihtiyacına karşılık verilebileceğinden hareket edilebilir. Diğer yandan Uluslararası İslam Üniversitesi benzeri uluslararasılaşma adımlarına ihtiyaç var görünmektedir.⁷⁰

Ailenin derinleşen sorunlarıyla sistemi, toplumu ve bireyi bozan en etkili kuruma dönüşebildiği değerlendirmelerde öne çıkmaktadır. Aile, hukukun yanında toplumsal değerlerle ayakta durabilecektir. Bu yönüyle ailenin kutsallığı anlayışına sahip çıkmak gerekmektedir.⁷¹ Evliliğin kolaylaştırıldığı farklı destek-teşvik sistemleri inşa etmek öncelikli tedbirlerden biri görünümündedir. Eşitlik, kadın-çocuk hakları, bireycilik gibi hususların aile ilişkilerini çözebildiği de literatürde üzerinde durulan hususlardandır.⁷² Kadına yönelik mutedil bir bakış açısı geliştirilmesi, ev hanımlığının küçümsenmemesi, çalışan kadının kutsanmaması gibi yaklaşımların öne çıkarılması da düşünülebilir.⁷³ Anneliğin merkezde olduğu, çalışma hayatı da buna uygun tasarlandığı yapılara da ihtiyaç duyulmaktadır.

Kadın konusuna yönelik de uygulamalar zorunluluk arz etmektedir. Feminizm, özgürlük, cinsiyet eşitliği, şiddet, boşanma gibi hususlar hem kadın hem aileyi derinden etkilemektedir. Basılı ya da görsel medyada kadın-erkek cinsiyeti

⁶⁵ Emre Altıntaş, *Türkiye’de 2002 Sonrası Din Eğitimi Tartışmaları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 194.

⁶⁶ Ömer Alper Karasubaşı vd., “Öğrenci ve Mezunlarının Perspektifinden İmam Hatip Liselerinin Değerlendirilmesi”, *Değerler Eğitimi Dergisi* 18/39 (2020), 94.

⁶⁷ Altaş - Kaya, *Türkiye’de Din Eğitimi Genel Görünüm ve Eğilimler (2012-2022)*, 188.

⁶⁸ Muhammet Fatih Genç, “İmam Hatip Okulları ve İlahiyat Fakülteleri Örneğinde Din Eğitiminde Kalite Sorunu”, *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 7 (2018), 163.

⁶⁹ Mustafa Yıldırım, *Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi Yüksek Din Öğretimi Mezunlarının Din Anlayışları* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 375.

⁷⁰ Görmez, *Din Eğitiminde Yeniden Yapılanma İnsanın Anlam Arayışına Rehberlik*, 73.

⁷¹ Sinan Yılmaz, *Türk Ailesinin Dönüşümü ve Din* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 307.

⁷² Fatih Günaydın, *Türkiye’de Televizyonun Aile Değerleri Üzerine Etkisi (Ordu Örneği)* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 235.

⁷³ Gül Aktaş, *Farklı Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Özelliklere Sahip Ailelerde Kız Çocuklarına İlişkin Aile İçi Kültürel Tanımlamalar* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 219-224.

birbirinin düşmanı gibi işlenebilmektedir.⁷⁴ Buradan hareketle insanlık tarihini kadın-erkek mücadelesi gibi sunan yaklaşımlar bulunmaktadır. Aile ile ilgili, kadının varlığı ve özgürlüğüne karşı bir kurum gibi nitelermeler de yapılabilmektedir.⁷⁵ Diğer yandan dindarlar arasında da feminizmden doğrudan etkilenen grupların varlığı söz konusudur. Din ve kadın konusu suistimale her zaman açık bir alan niteliği taşımaktadır. Denge gözetilerek bu alana da yönelik içerik üretilmesi gerekmektedir. En azından din eğitiminin bu konuda bir duruş, yaklaşım geliştirmesi beklenebilir.

Sonuç

Çalışmada Cumhuriyet Dönemi din eğitimi tecrübesinden hareketle gelecek öngörülerinde bulunulması amaç olarak belirlenmiştir. Bireycilik, kentleşme, tüketim kültürü gibi bugünün değerler dizisi de bu dönem tecrübesi kabulü ile hareket edilmiştir. Tecrübe çıkarımlarında kurum ve konular biçimiyle ikili bir tasnif kullanılmıştır. Diyanet, ilahiyat fakülteleri, medrese, imam hatipler ve aile bu tecrübenin kurumsal olarak öne çıkanlarıdır. Laiklik, din dersinin statüsü, çok kültürlülük, Alevilik gibi din eğitimi başlıkları da tecrübenin bir diğer yönünü oluşturmaktadır. Bu dönemde laiklik, din eğitiminin gerekliliği ve çok kültürlülük kavramları; kurumlardan ise Diyanet merkezi bir konumda yer almıştır.

Cumhuriyet Döneminde din ve din eğitimi odağında modernite ile ilişkide farklı tutumların varlığı bir vakaıdır. Bu bağlamda moderniteye eleştiriler üretmek yerine getirdiği sorunların giderilmeye çalışılması ve imkânlarından yararlanılması daha makul bir yaklaşım olacaktır. Dinin, bireysel ve toplumsal ihtiyaçları karşıladığı, yokluğunda sosyal yapının karışıklıklara neden olabileceği bu dönem tecrübesinden çıkarılabilecek önemli bir husustur. Bu yönüyle din eğitiminin gerekliliği tartışmaları geride bırakılmalı, "tecrübe" tekrar tecrübe edilmemelidir. Gelecekte dinin görünürlüğü artacağı için dinden beklentinin çoğalmasına hazırlıklı olmak gerekecektir. Hayata ve ihtiyaçlara karşılık veren, sorunlara çözüm üreten, tüm yaş gruplarına hitap edebilecek çeşitlilikle din hayatın içinde kılınmalıdır. Dinin anlaşılma çeşitliliğinin artabileceği öngörülmesi, sabiteler korunmalı, hoşgörü devrede olmalıdır. Yine dinî grupların gelecekte varlıklarının ve etkililiklerinin artabileceğinden hareketle potansiyellerinin hayra kanalize edilebilmesi önem arz edecektir.

Tüketime yönelik tedbirler geliştirilmeli; moda, gösteriş yerine ihtiyaç, kanaat, itidal vb. kavramlar işlenebilmeli, dünyanın geçiciliği özellikle vurgulanmalıdır. Tarih, antropoloji, arkeoloji gibi bilimlerle desteklenen din/dinlerin anlatımına öncelik vermek de gerekecektir. Distopik edebiyat ve sinemaya da konu olan geleceğin kötü olacağı algısına ümitvar olma, karamsarlığa düşmeme yönüyle

⁷⁴ Aşlıhan Burcu Öztürk, *Erkeklik ve Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet: Eşine Şiddet Uygulayan Erkekler* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 251.

⁷⁵ Fatmagül Berktaş, *Tarihin Cinsiyeti* (İstanbul: Metis Yayınları, 2012), 28-29.

karşılıklara ihtiyaç vardır. Kadim sorun alanlarından sayılabilecek kötülük problemi, kader anlayışı, Tanrı'nın varlığı ve birliği gibi hususlar farklı yöntemlerde rasyonel açıklamalarla sunulmaya ihtiyaç duyacaktır.

Özgürlüğün ve hakların sınırsız olmadığı, bireysel ya da toplumsal olumsuz sonuçlarının günümüzde görülebildiği işlenebilmelidir. Günümüzde sekülerleşmenin ağırlık kazandığı, maddiyatın kısır döngü oluşturarak mutluluk yanılsamalarına kaynaklık ettiği, gelecekte de artarak devam edebileceği gözden kaçırılmamalıdır. Bu bakımdan ahiret, ölüm, yaşlılık vb. kavramların gününe yönelik yöntemlerle ele alınması gerekmektedir. Profesyonelleşmenin önemi artacağı için dinî konularda da dar alanda çok bilgi üretimine ihtiyaç duyulacaktır. Ayrıca din ve din eğitime ilişkin dezavantajlı gruplar belirlenmeli bunlara özel tedbirler geliştirilmelidir. Ticari kaygılardan; propaganda ve abartma gibi hususlardan uzak; güvenilir, samimi ve ötekileştirmeyen din dili ve kanallarını üretmek ve kullanmak önem arz edecektir. Din gibi görece soyutlukları da ihtiva eden bir kurumun anlatımında mümkün olduğu kadar örneklendirme, yalınlaştırma ve somutlaştırmaya yer verilmelidir. Dijitale teslim olmadan ve bağımlılık oluşturmadan, onun gücünden yararlanmak temel esaslardan biri olacaktır.

Cumhuriyet Döneminde din eğitimi olmadan bir eğitim sisteminin kurgulanamayacağı öne çıkan bir yaklaşım olarak kabul görmüştür. Din dersinin statüsünde de sıklıkla ele alınan dersin birlik ve beraberliğe katkı sunması önemsenmelidir. Dersle ilgili ayrışmalara neden olabilecek uygulamalara yer vermemek gerekecektir. Ülkemiz uygulamalarında laikliğin diğer birçok kavram gibi bize özgü olduğu belirtilebilir. Laikliğin din karşıtlığı olarak kurgulanmaması, din ve vicdan hürriyetinin teminatı olarak varlık gösterdiğinden hareket edilebilmesi daha makul bir yaklaşım görünümündedir.

Teknoloji ne kadar ilerlerse ilerlesin insan faktörü önemini korumaya devam edecektir. Bu bakımdan din eğitiminin önemli unsurlarından biri din eğitimcileri olarak belirtilebilir. Din eğitimcilerinin yeterliliklere yönelik farkındalık kazanmaları, mesleki, kişisel vb. alanlarda kendilerini geliştirmeye çalışmaları gerekecektir. Kurumlar da imkân ve fırsatlar oluşturmak, teşvik mekanizmalarıyla gelişimi desteklemek durumundadır. Eğitim konularının sadeleştirilmesi, güncelleme iribatının kurulması ve pratik bilgiler içermesi önemli görünmektedir. Geleneksel yöntemlerin yanında öğrencilerin derslere aktif şekilde katılımları sağlanmalıdır. Akademik ve dinî eğitim birlikteliği sosyal sorumluluk projeleri; sosyal, kültürel, sanatsal, sportif vb. etkinliklerle desteklenmelidir.

Kurumlar için ihtiyaç merkezinde, değişim mecbur kılmadan önce yeni açılımlar yapmak, alternatif denemeler ya da pilot uygulamalar geliştirmek gerekecektir. Kurumların ulusal ve uluslararası etkileşimlere açık olması gerektiği de ele alınabilir. Din ve din eğitiminin koruyucu olduğu algısı ve olgusuna zarar verilmemesi de önemli görünmektedir. MEB, Diyanet ve üniversiteleri ve gerekiyorsa ilgili sivil inisiyatifleri de içine alacak bir üst yapılanma, strateji belgesi

vb. bir uygulamanın tartışılması yararlı olabilir. Ülke geçmişinde de yaşandığı üzere siyasetin özelde din eğitimi kurumları üzerindeki belirleyiciliği gözden uzak tutulmamalıdır. Kurumların imkânlarının genişlemesi ya da daralması olasıdır, yapılabilecekler odaklanmak gerekecektir. “Her şey” olma iddiası taşımadan, kurumların fonksiyon çeşitliliğinin korunması ve artırılması temel ilkelerdendir. Kurumlar; gelecek vaat etmeli, iş imkânı oluşturmali, bireysel ya da toplumsal bağlamda kültürel yapıdan çok farklılaşmadan özgünlüğü koruyabilmelidir.

Diyanet İşleri Başkanlığı ve Diyanet Vakfı aracılığıyla yurt dışında ülkeyi temsil edebilecek yetkinliğe ulaşmak ve bu alanda sürdürülebilirlik önemli görünmektedir. Kurumun siyasete eklemlenmemesi gerektiği de belirtilmektedir. Hayatın karmaşıklaşma ihtimali göz önünde bulundurularak Diyanet’in daha geniş alanda hizmetler sunması zorunluluk olarak değerlendirilmelidir. Örneğin camiler ağırbaşlı ulu mabet olmanın yanında işlevi artırılmış hayata kaynaklık eden bir kurum rolü üstlenmelidir.

İmam hatip okulları, hiçbir üst anlam yüklemekten okullardan bir okul olarak görülmelidir. Siyasi ve ideolojik yaklaşımlar yerine bu kurumları başarı, çeşitlilik, sosyal sorumluluk, ahlak gibi kavramlar üzerinden tanımlamak daha eğitsel bir yaklaşım olacaktır. İmam hatip okullarında diğer okullardaki kültür dersleri nitelik ve niceliğiyle korunmalıdır. Meslek dersleri ve öğretmenlerine yönelik yeni açılımlara da ihtiyaç var görünmektedir. İstihdam alanlarını dikkate alan bir ilahiyat yapılanması artık kaçınılmaz durumdadır. Nitelik, uluslararasılaşma, mesleki yeterlik, fakülteden memnuniyet ve ilahiyatçı kimliğinin temsili yönüyle yapılan araştırmalarda da iyileştirmelere duyulan ihtiyaçlar dikkat çekmektedir.

Ailede din eğitime öncelik verilmesi de gerekecektir. Özellikle ilk çocukluk dönemindeki duyguların da eşlik ettiği öğrenmelerin kalıcılığının yanında belirsizliklerin artma ihtimali bu dönemi daha önemli kılacaktır. Aileleri de çocuklarının din eğitimi konusunda desteklemek gerekecektir. Okul öncesi dönem kurumları için din eğitime yer verilmesi gerektiği bu desteklerden biri olarak belirlenebilir. Ailenin derinleşen sorunlarıyla sistemi, toplumu ve bireyi bozan etkili kuruma dönüşebilmesinden hareketle aile için özel politikalar geliştirilmesi hayatiyetle eşdeğerdir. Aile, hukukun yanında toplumsal değerlerle ayakta durabilecektir. Bu yönüyle ailenin kutsallığı anlayışına sahip çıkılmalıdır. Feminizm, özgürlük, cinsiyet eşitliği, şiddet, boşanma gibi hususlar hem kadın hem aileyi etkilemektedir. Kadın-erkek cinsiyeti birbirinin düşmanı gibi işlenebilmektedir. Kadın konusuna yönelik de yaklaşımlar geliştirmek gerekecektir.

Kaynakça/References

- Abanoz, Süleyman. *Din Eğitimi ve Öğreticilerinin Mesleki Tutumları ile Tükenmişlik Düzeyleri Arasındaki İlişki*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Acar, Ali Kemal. "Din Eğitimi İçin Gelecek Perspektifi Denemesi". *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 12 (2021), 43-65. <https://doi.org/10.53112/tudear.981148>
- Acar, Ali Kemal. *Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi Düşüncesinde Din Eğitimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Aktaş, Gül. *Farklı Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Özelliklere Sahip Ailelerde Kız Çocuklarına İlişkin Aile İçi Kültürel Tanımlamalar*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Akyürek, Süleyman. "İlk ve Ortaöğretimde Din Öğretimi: Kuramsal Çerçeve". *Din Eğitimi*. ed. Recai Doğan - Remziye Ege. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017, 87-112.
- Aldemir, Ayşe. "Dijital Bağımlılık ve Bir Çözüm Yolu Olarak Dijital Minimalizm". *Dijitalleşme*. ed. Mehmet Baş vd. İstanbul: Efe Akademik Yayıncılık, 2022, 23-44.
- Altaş, Nurullah - Kaya, Umut. *Türkiye'de Din Eğitimi Genel Görünüm ve Eğilimler (2012-2022)*. İstanbul: İlke Yayınları, 2023.
- Altıntaş, Emre. *Türkiye'de 2002 Sonrası Din Eğitimi Tartışmaları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Arıcan, Sümeyra. *Türkiye'deki Sivil Toplum Kuruluşlarının Örgün Din Eğitimine Yaklaşımları*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Arslan, Mustafa. "Kitle İletişim Araçları, Medya ve Din İlişkisi Üzerine". *Birey ve Toplum* 11 (2016), 5-25.
- Aşlamacı, İbrahim. *Öğrenci ve Öğretmenlerine Göre İmam-Hatip Liseleri: Profiller, Algılar, Memnuniyet, Aidiyet*. İstanbul: Dem Yayınları, 2017.
- Atasoy, Emrah. "Distopik Kurgu ve Ümitvar Distopya Bağlamında Ütopyacılık Geleneği". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 19/3 (2020), 1135-1147. <https://doi.org/10.21547/jss.715654>
- Aydemir, Mehmet Ali - Tecim, Erhan. "Türk Toplumunda Aile ve Dinin Sosyal Sermaye Potansiyeli". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 28 (2012), 43-59.
- Aydoğan, Şeyda - Seraslan, Meral. "John Searle'ün Zihin Felsefesi Işığında Bir Yapay Zekâ Örneği Olarak 'Transcendence' Filminin İncelenmesi", 6. *Uluslararası*

İletişim Günleri Dijital Dönüşüm Sempozyumu, ed. Nazife Güngör. İstanbul: Üsküdar Üniversitesi Yayınları, 2019, 35-52.

Bala, Sabahattin. "Din Eğitiminin Felsefesini Konuşmanın İmkânı". *Din Eğitiminin Güncel Problemleri*. ed. Muhiddin Okumuşlar vd. Konya: NEÜ Yayınları, 2022, 221-254.

Balcı, Esergül. "Adalet ve Kalkınma Partisi İktidarı Döneminde Türkiye'de Eğitim Politikaları". *İnsan ve İnsan* 27 (2021), 117-137. <https://doi.org/10.29224/insanveinsan.819185>

Bengi, Sena Işıklar - Topraklı, A. Yağmur. "Kullanıcı Beklentilerinin Modern Bir Cami Örneği Üzerinden İncelenmesi". *Mimarlık ve Yaşam Dergisi* 5/1 (2019), 41-55. <https://doi.org/10.26835/my.648396>

Berktaş, Fatmagül. *Tarihin Cinsiyeti*. İstanbul: Metis Yayınları, 2012.

Bilecik, Sümeyra. "Eğitime Siyasi ve İdeolojik Yaklaşımlar Bağlamında Köy Enstitüleri ve İmam Hatip Okulları". *Mütefekkir* 3/6 (2016), 329-347. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.284566>

Bilgin, Beyza. *Türkiye'de Din Eğitimi ve Liselerde Din Dersleri*. Ankara: Emel Yayıncılık, 1980.

Bilici, Ali Baz. *0-6 Yaş Grubu Çocuklarda Dini Gelişim Süreci ve Din Eğitimi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

Bilici, Muhammed Veysel. "Tüketim Toplumu, Sekülerleşme ve Ahlakın Üç Kipi". *İş Ahlakı Dergisi* 11 (2018), 329-358. <http://dx.doi.org/10.12711/tjbe.2018.11.2.0101>

Cebeci, Suat. "Din Eğitiminde Medreseden Mektebe, Mektepten Nereye?". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (2004), 197-201.

Çınar, Fatih - Şener, Nural. "Erken Çocukluk Dönemi Dinî Gelişim Özelliklerine Uygun Ailede Din Eğitimi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/47 (2016), 607-615.

Çınar, Fatih. "İmam Hatip Liselerinden Beklentiler". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/60 (2018), 1243-1259. DOI: 10.17719/jisr.2018.2870

Doğan, Recai. "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Tevhid-i Tedrisat Çerçevesinde Din Eğitim ve Öğretimi ve Yapılan Tartışmalar". *Cumhuriyetin 75. Yılında Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi İlmi Toplantısı*. Ankara: Türk Yurdu Yayınları, 1999, 227-288.

Duman, Alev. "Meşrutiyet Dönemi Eğitimdeki Yenileşme Hareketleri ve Cumhuriyet Dönemine Bıraktığı Miras". *Cappadocia Journal of History and Social Sciences* 8 (2017), 62-77. <https://doi.org/10.18299/cahij.129>

- Emiroğlu, Atiye – Uyanık, Necmi. “Atatürk Dönemi İmam-Hatip Mektepleri Üzerine Bir Değerlendirme”. *Mevzu Sosyal Bilimler Dergisi* 1 (2019), 71-93.
- Genç, Muhammed Fatih. “Diyanet İşleri Başkanlığı'na Bağlı 4-6 Yaş Grubu Kuran Kurslarında Din Eğitimi”. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2019), 506-521.
- Genç, Muhammed Fatih. “İmam Hatip Okulları ve İlahiyat Fakülteleri Örneğinde Din Eğitimi Kalite Sorunu”. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 7 (2018), 145-166.
- Görmez, Mehmet. *Din Eğitimi Yeneden Yapılanma İnsanın Anlam Arayışına Rehberlik*. Ankara: İslam Düşünce Enstitüsü, 2021.
- Günaydın, Fatih. *Türkiye’de Televizyonun Aile Değerleri Üzerine Etkisi (Ordu Örneği)*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Güngör, Erol. *İslam’ın Bugünkü Meseleleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1981.
- Kalın, İbrahim. *Akıl ve Erdem*. İstanbul: Küre Yayınları, 2013.
- Kandemir, Sibel. *Lise Öğrencilerinde Ateizm ve Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma (Konya Örneği)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Karasubaşı, Ömer Alper vd. “Öğrenci ve Mezunlarının Perspektifinden İmam Hatip Liselerinin Değerlendirilmesi”. *Değerler Eğitimi Dergisi* 18/39 (2020), 65-105. <https://doi.org/10.34234/ded.602051>
- Korkusuz, Refik. “Birleşmiş Milletler Sözleşmelerinde ve İstanbul Sözleşmesi’nde Aile Kurumuna Bakış”. *Disiplinlerarası Yaklaşımla Aile Kongresi Bildiriler Kitabı*. ed. Mustafa Çevik. Ankara: Semih Ofset, 2020, 255-265.
- Koyuncu, Ahmet Ayhan. “İslam ve Modernizm Karşılaşması: Geleneksel ve Modernist Söylemin Sorunları ve Bir Arayol Önerisi”. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 13 (2019), 377-401. <https://doi.org/10.16947/fsmia.582401>
- Köse, Ali. *Dinin Geleceği*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2023.
- Kutlu, Sönmez. “Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyumu”. *AÜİFD* 43/1 (2002), 301-322.
- Mermutlu, Bedri. “İmam-Hatip Liselerinin Seküler Açmazı”. *Akademik Araştırmalar Dergisi* 38 (2008), 87-98.
- Okçu, Davut. “Türk Eğitim Sisteminde Din Öğretiminin Zorunluluğu Sorunu”. *Uluslararası Eğitim Felsefesi Kongresi*. ed. Halil Rahman Açar. Ankara: Gözde Matbaacılık, 2010.

- Oral, Murat. *Günümüz Cami Mimarisinde Kimlik ve Nitelik Sorunu -Konya Örneği-*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Öz, Ayhan. "Benlik Bilinci Temelli Din Eğitimi". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/2 (2022), 35-52. DOI: 10.58568/firatilahiyat.1164504
- Özdemir, Ömer. "Ebeveynlere Göre Ailede Çocukun Din Eğitimi". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (2019), 313-344.
- Özdemir, Ömer. *Ailenin, Çocuklarının Din Eğitimine Katkısı (İstanbul Örneği)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Öztürk, Aslıhan Burcu. *Erkeklik ve Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet: Eşine Şiddet Uygulayan Erkekler*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Paşaoğlu, Mehmet Talha. *Din-Siyaset İlişkinin Kurumsallaşması: Diyanet İşleri Başkanlığı Örneği*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Sayar, Kemal. *Yavaşla*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2018.
- Selçuk, Mualla. "Din Öğretiminin Kuramsal Temelleri (Zihin Gelişimi Açısından Bir Deneme)". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 4 (1997), 145-159.
- Sesli, Mutlu. *İngiltere, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye'de Laiklik Uygulamaları: Karşılaştırmalı Bir Analiz*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Şahin, Mehmet Cem. "Demokrat Parti Dönemi Türkiye'sinde Din, Siyaset ve Eğitim İlişkileri". *Toplum Bilimleri Dergisi* 6/12 (2012), 31-54.
- Taş, Kemaleddin. *Türk Toplumunun Diyanet İşleri Başkanlığına Bakışı (İstanbul Örneği)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Taşkın, Osman. "Gençlere Göre İdeal Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 7/4 (2018), 2551-2568. <https://doi.org/10.15869/itobiad.449183>
- Tetik, Hayati. "Anne Baba Tutumları ve Ailede Çocuğun Dini Gelişimi". *Universal Journal of Theology* 5/2 (2020), 135-171.
- Toker, İhsan - Celal, Özcan. "Laiklik ve Sekülerleşme Bağlamında İmam Hatip Liselerinin Dünü, Bugünü, Yarını". *Eskiyeni* 35 (2017), 33-50.
- Topçu, Nurettin. *İslam ve İnsan Mevlana ve Tasavvuf*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2013.
- Toprak, Hicret Kiraz. *Diyanet İşleri Başkanlığı -Türkiye Cumhuriyetinde İslam'ın Kurumsal Statüsü- (1924-1950)*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

-
- Turan, İbrahim. "Cumhuriyet Türkiye'sinde Din Eğitimi Politikaları". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/2 (2019), 269-292. <https://doi.org/10.33415/daad.486187>
- Türköz, Elif Nagihan. "Jakobenizmin Pratik Siyasete Etkisi: Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde Eğitim". *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi* 3/6 (2021), 1370-1391. DOI: 10.47994/usbad.898376
- Twenge, Jean M. *Ben Nesli*. Çev. Esra Öztürk. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2013.
- Yıldırım, Mine vd. *Türkiye'de Zorunlu Din Eğitimi Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi ve Kitapları Hakkında İnsan Hakları Temelli Bir Değerlendirme*. İstanbul: ESHİD, 2021.
- Yıldırım, Mustafa. *Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi Yüksek Din Öğretimi Mezunlarının Din Anlayışları*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Yılmaz, Macid - Akçay, Tuba. "2002-2020 Yılları Arası Türkiye'de Laiklik Algısı ve Örgün Din Eğitimine Yansımaları: İmam Hatip Okulları ve İlahiyat Fakülteleri Üzerine Nitel Bir Araştırma". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/20 (2021), 152-186.
- Yılmaz, Sinan. *Türk Ailesinin Dönüşümü ve Din*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Yücel, Hasan Ali. *Türkiye'de Ortaöğretim*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994.
- Zengin, Zeki Salih. "Kurtuluş Savaşı Döneminde ve Cumhuriyet'in Başlarında Türkiye'de Medreseler ve Din Eğitimi". *AÜİFD* 43/2 (2002), 277-313.